

MARTIN HAMPL

SOCIÁLNÍ GEOGRAFIE: PROMĚNY TEMATICKÉ ORIENTACE I PŘETRVÁVÁNÍ VÝCHOZÍCH PROBLÉMŮ STUDIA

M. Hampl: *Human geography: changes in thematic orientation and remaining initial problems of study*. – Geografie–Sborník ČGS, 111, 4, pp. 382–400 (2006). – The contribution is dealing with two interrelated groups of problems. The first one is evaluation of changes in thematic orientation of Czech human geography, mainly after 1989. It is characterized by an increased interest in social problems, especially in connection with geographical analysis of post-totalitarian transformation. This observation is introduced by a short survey of changes of human geography paradigms worldwide after World War II. The second one includes key theoretical questions of the discipline which have not been solved yet. Possibilities of their explanation are discussed on the example of three problems: subject specification of human geography, existence and character of human geographic regularities and possibilities and limits of their explanation.

KEY WORDS: human geography – thematic orientation of research –subject, regularities and explanation in human geography.

Príspevok bol vypracovaný s finančnou podporou a v rámci studijného zaměření Výzkumného záměru MSM 0021620831 Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

1. Úvod

Předložený příspěvek je věnován hodnocení vývoje sociogeografického studia, a to zejména v současném období, a odpovídajícím posunům v jeho tematické orientaci. Toto hodnocení je sledováno na dvou základních úrovních. Rámcovým způsobem je charakterizována proměna paradigmat světové sociální geografie v poválečném období a vytváření alternativních přístupů/škol v současné post-positivistické geografii. Reflexe těchto myšlenkových posunů jsou sledovány podrobněji na příkladě vývoje české sociální geografie, který je ovšem po roce 1989 výrazně podmíněn zvláštností post-totalitní transformace. V tomto smyslu je současný vývoj tematické orientace studia v české sociální geografii v řadě ohledů specifický. Tato specifičnost však zvýrazněně odráží jak proměny samotné společenské reality, tak myšlenkové posuny v jejím geografickém zkoumání, takže se oprávněně dostává do těžiště pozornosti tohoto sledování.

Změny výzkumné orientace studia v sociální geografii, a to jak v úrovni celosvětové, tak i v úrovni národní, lze převážně hodnotit pozitivně. Všeobecně se jedná o posun od studia „rozmístění jevů“ ke studiu geografie „problémů“, o zvýšenou pozornost věnovanou podmíněnostem v chování aktivních subjektů, o posílení aplikační orientace výzkumu i o zvýraznění návazností na výzkum v řadě sociálních věd. Nicméně samotný výběr témat a rozšíření poznávacích přístupů je jen dílčí stránkou, resp. dílčím projevem vývoje oboru. Pod-

statnější je, a vždy bude, způsob a originalita studia těchto témat. Teprve ta rozhoduje o „úspěšnosti“ studia, teprve ta určuje poznávací přínos oboru v pravém slova smyslu i jeho společenské prosazování. V těchto ohledech bude následující hodnocení převážně kritické. Pro minulý i současný myšlenkový vývoj geografie je charakteristické jak jednostranné přebírání poznatků, přístupů i explanačních konstrukcí z jiných věd, tak i nevyjasněnost předmětové specifičnosti geografie a pochybnosti o existenci pravidelností v geografické realitě. Nadále zůstává otevřená otázka vztahu idiografického a nomotetického v geografickém poznání, stejně jako oprávněnosti jejího monistického nebo dualistického pojetí. Aktuální tendence navíc posilují dualistickou koncepci a vedou tudíž k popření často proklamované výjimečnosti geografie jako komplexní vědy studující primárně interakce přírody a společnosti.

Ve smyslu předchozí diskuse je možné hovořit o dvojím zaměření tohoto sledování. Prvým je vlastní postižení proměn i současných alternativ paradigmat sociální geografie a jejich promítnutí do tématické struktury výzkumu, a to především v české sociální geografii. Již toto sledování se ovšem neobejde bez kritických poznámek. Ty pak navozují i druhé zaměření tohoto příspěvku, které však není kritickou analýzou v užším slova smyslu, nýbrž pokusem o konstruktivní přístup k řešení dlouhodobých problémů sociogeografického studia. Kritická hodnocení sociální geografie jsou obvykle zdařilá, ale také poměrně snadná. Platí to pro zhodnocení nedostatků idiografické koncepce R. Hartshorna (1959) v pracích pozitivisticky orientovaných geografů (Bunge 1962, nebo „mladý“ Harvey 1969), stejně jako pro pozdější odsouzení pozitivistické geografie, nejprve z pozic humanistické geografie a radikální geografie (viz i přehledové práce Cloke et al. 1991 nebo Holt-Jensen 1988). V poslední době je příkladem geografické sebekritiky příspěvek britského geografa Dickena (2004). Nicméně samotná kritika a eventuální proklamování významu geografie jako komplexní vědy k řešení problémů našeho oboru nestačí. Geografie musí přinášet významné poznatky o realitě, a to poznatky odlišné od ostatních věd, aby prokázala svoji specifickou funkci a poznávací nezastupitelnost. Hledání cest k splnění tohoto úkolu je jistě závažnější než kritické polemiky s tím co bylo nebo je. Je to hledání neodkladné, ale i velmi obtížné, a proto riskantní. S vědomím těchto rizik i neskromnosti samotného pokusu o formulaci výchozích principů sociogeografického studia byla také vypracována čtvrtá část tohoto příspěvku.

2. Proměny a alternativy sociogeografických paradigmat

V průběhu druhé poloviny 20. století došlo k formování tří principiálně odlišných paradigmat, resp. koncepcí geografie, a v koncentrované podobě pak geografie sociální. Do 50. let převažovala idiografická koncepce s dominantním zaměřením na regionální syntézy. Byla to koncepce zvýrazněně monistická s důrazem na interakce člověka a přírodního prostředí, koncepce formovaná ve své podstatě již v průběhu první poloviny 20. století – viz především francouzská geografie člověka a chorologie A. Hettnera. Předností zde byla skutečně komplexní povaha geografického studia, které ovšem právě v důsledku zájmu o výjimečně heterogenní jevy a procesy směřovalo do šířky, a nikoliv do hloubky, nikoliv k podstatě regionální organizace. Převažující popisnost takto koncipované geografie se také stala hlavním terčem kritiky mladších generací amerických a britských geografů (počínaje ovšem prací německého ekonoma a geografa pracujícího v USA – Schaefer 1953). Tradič-

ní paradigma idiografické (a popisné) geografie bylo v krátké době nahrazeno paradigmatem nomotetické pozitivistické geografie orientované na studium pravidelností prostorových uspořádání. Přínosem této proměny bylo zásadní obohacení geografie o exaktní postupy (tzv. kvantitativní revoluce) i zdánlivé překonání problému duality fyzické a sociální geografie. Toho bylo ovšem dosaženo za cenu redukce kvalitativního obsahu geografických systémů, redukce dotažené v extrémních přístupech až do úrovně zkoumání pouhých prostorových struktur (viz např. měřítková specifikace geografických celků u Bungeho 1962).

Neúměrně potlačení studia kvalitativní různorodosti geografických jevů a jejich interakcí, a zejména pak okrajový zájem o aktivitu a subjektivitu lidí a jejich komunit vyvolaly mnohé kritiky humanisticky nebo neo-marxisticky orientovaných geografů. Rozmanitost společenských problémů i zájmových orientací sociálních aktérů se nutně promítla i do diferenciací poznávacích postojů. Dochází k všeobecné diverzifikaci geografických škol (viz již Chorley, ed. 1973) a následně i k otevřenému přijetí dualistické koncepce geografie (viz např. Johnston et al., eds. 1994). Sociální geografie je stále více chápána jako čistě sociální věda a postupně přebírá vzory z oblasti ekonomie, politologie a zejména sociologie. Charakteristická je proto pluralita přijímaných paradigmat, zvýrazněná ideologizace přístupů i postupů a z toho vyplývající posun k normativním hodnocením. Integrace sociální geografie do systému sociálních věd byla však navzdory silnému „podřizování se“ modelu těchto věd v mnoha ohledech přínosná. Za nejvýznamnější pozitivní změnu, kterou přináší post-pozitivistická geografie je možno označovat zásadní posun od popisné orientace studia na orientaci problémovou. S tím dále souvisí i zvýšený důraz na potřebu explance zkoumaných jevů a procesů. Obohacením sociogeografického myšlení bylo rovněž rozrůznění poznávacích přístupů a hlubší strukturace společenských systémů i z pohledu územního. Převzaty byly ovšem i obecné problémy společenskovedního poznání vyplývající nejen ze složitosti společenské reality, nýbrž i ze zájmové zatíženosti poznávacích subjektů. V prvním případě se jedná především o alternativnost studia a spekulativní povahu explanačních konstrukcí. Paralelní prosazování odlišných paradigmat zde téměř vylučuje integrující syntézy, neboť různé parciální pohledy na společnost jsou zaměřovány za celkové, převážně je odmítána jejich komplementarita a spíše je zdůrazňováno jejich vzájemné vylučování. Snahy o integrální postižení dílčích přístupů reprezentované zejména teorií strukturace (Giddens 1984 aj.) a kritickým realismem (Bhaskar 1979 a v geografii Sayer 1984) sice formulovaly východiska k překonání duality strukturalistických a voluntaristických přístupů, avšak zdaleka nedosáhly všeobecného přijetí a potřebného rozpracování. Charakteristická je i absence geografických dimenzí a přístupů v těchto „velkých“ sociálních konstrukcích. Geografické je všeobecně spojováno buď s pouhou časoprostorovou vymezeností a zakořeněností nebo se sekundárně významnou variabilitou průběhu sociálních procesů v individuálních územních jednotkách.

Je nutné konstatovat, že tyto názory v podstatě přijímá i současná sociální geografie, což ve svých důsledcích vede k zvýraznění idiografické povahy jejího bádání. Je tomu tak proto, že eventuální zohlednění sociálních pravidelností i aplikace explanačních schémat jsou přebírány od jiných společenských věd a jsou tedy ve své podstatě „negeografické“. V tomto smyslu je pak nepodstatné, zda je přijímáno jako vzorové paradigma nomotetického typu (strukturalistické) nebo typu idiografického, byť pojmenovaného jako relativistické (post-moderní apod.) či typu smíšeného (do jisté míry lze takto chápat

kritický realismus). Současný vývoj tedy přispěl, zejména v důsledku problémové orientace výzkumu, k rozvoji sociogeografického poznání v úrovni studia dílčích témat a k zesílení napojenosti na sociální vědy a zprostředkovaně tak i na společenskou praxi. Nicméně klíčové otázky oboru zůstávají nadále nevyjasněné. Předmětová specifikace sociální geografie se během druhé poloviny minulého století proměňovala z „popisu rozmístění všeho“ přes „kvalitativně vyprázdněné prostorové struktury“ až po „územní individualizaci sociálních problémů“. Tak dramatické změny pochopitelně vyvolávají pochybnosti o významu i specifické (nezastupitelné) poznávací funkci sociální geografie. Otázka povahy, a dokonce i samotné existence (socio)geografických pravidelností je nadále nezodpovězena, takže ani eventuální snahy o explanaci procesů v geografické organizaci společnosti nemohou být úspěšné.

3. Změny tematické orientace české sociální geografie

Přestože v těžišti pozornosti tohoto příspěvku jsou aktuální proměny socio-geografického výzkumu je vhodné alespoň stručným způsobem charakterizovat formování a vývoj české sociální geografie i z dlouhodobého pohledu. To konečně odpovídá zaměření tohoto čísla Geografie–Sborníku České geografické společnosti, který je věnován stopadesátiletému výročí pražské univerzitní geografie a přinejmenším zprostředkovaně i české geografie celé. Sociální geografie jako specifický obor je ovšem mladšího data. Jestliže počátek pražské, resp. české geografie je datován podle první habilitace v tomto oboru (1856) pak formování sociální geografie je nutno spojit v podstatě až s obdobím kolem 1. světové války a v řadě ohledů až se vznikem samostatného Československa. Za zakladatele naší sociální geografie (dříve označované jako antropogeografie) je oprávněně považován Viktor Dvorský, který vynikl zejména v oblasti politické geografie, a to nejen publikačně, nýbrž i praktickou činností (Dvorský 1918, odborná účast v práci československé delegace na mírové konferenci ve Versailles aj.). Jeho první významnou a rozsáhlou prací byla však komplexně koncipovaná monografie Trenty, kterou publikoval již v roce 1914 (Dvorský 1914). Jednalo se o modelovou regionální syntézu obdobného typu jako byly vzorové monografické studie představitelů francouzské školy člověka.

Nešťastný pro českou geografii byl konec 20. let minulého století, kdy umírá po automobilové nehodě náš nejvýznamnější fyzický geograf Jiří Daneš (byl i autorem důležité studie z oblasti geografie obyvatelstva – Daneš 1915–1917) a kdy v důsledku ochrnutí odchází z aktivní činnosti Viktor Dvorský. Nejvýznamnější žák Viktora Dvorského a profilující osobnost meziválečné i poválečné sociální geografie Jaromír Korčák pak v důsledku zhoršených vztahů na pražské univerzitě nedostává možnost akademického uplatnění a je zaměstnán ve Statistickém úřadu (u svého „druhého“ učitele, zakladatele české demografie, Antonína Boháče). I v tomto postavení J. Korčák publikoval řadu klíčových studií z problematiky sociální geografie. Z oblasti geografie obyvatelstva je to práce o vylidňování jižních Čech (Korčák 1929), z oblasti regionalizace je to návrh regionálního členění Československa (Korčák 1934), kde v návaznosti na práci Václava Dědiny (1927) rozvíjí koncepci pánevních a údolních koncentrací. Jako pokračovatel V. Dvorského publikuje i zásadní práci geopolitickou, v níž mimo jiné zdůrazňuje prioritní význam dlouhodobě vytvářených jadrových prostorů, koncentrací lidských aktivit (Korčák 1938). V úrovni teoretického studia formuluje originální pojetí geografických pravidel-

delností, které se stává východiskem až do současnosti pokračujících snah o budování teoretických základů nejen sociální geografie (Korčák 1941).

Postupující strukturace výzkumné tematiky naší sociální geografie v meziválečném období byla v souladu se světovými trendy, a to v první řadě s vůdčí geografii francouzskou. Důraz na komplexní přístupy a regionální syntézy v koncepci geografického posibilismu do značné míry omezoval a zpomaloval proces tematické specializace a potenciální dezintegrace geografie. Charakteristická byla proto i spoluúčast sociálně orientovaných geografů na integrujících projektech jakými byly zejména Atlas republiky Československé z roku 1935 nebo mnohasvazkové dílo Československé vlastivědy z let 1929–1936, jehož editorem byl V. Dědina. Obdobně platilo, že většina hlavních osobností české geografie se věnovala problematice fyzickogeografické i sociogeografické a pochopitelně i regionálně geografické. Příkladem jsou práce Julie Moschelesové, jejíž specifický přínos spočíval i v napojení na anglosaskou sféru, a to nejen geografickou. Její studie o Praze rozšířila mimo jiné i rozhled naší sídelní geografie o přístupy urbánní sociologie (Moschelesová 1937).

Druhou etapu ve vývoji naší sociální geografie představuje období po 2. světové válce až do roku 1989. Je to tedy etapa v podstatě totožná s komunistickou nadvládou, etapa převážně stagnačního charakteru. V porovnání s dynamickým – byť jen omezeně úspěšným – vývojem světové sociální geografie v poválečném období byly posuny v sociogeografickém výzkumu v Česku nevýznamné. Příčiny byly trojího druhu: 1. izolace české, a to zejména společensky orientované vědy od vědy světové, 2. ideologické bariéry vytvářené totalitním systémem, který potlačoval svobodu bádání a tabuizoval řadu společenských témat, 3. deformovanost samotné společenské reality v níž byla neobyčejným způsobem omezena aktivita subjektů územního vývoje (faktická likvidace územní samosprávy aj.) a zastaveny „přirozené“ rozvojové tendence (např. metropolizace a v jejím rámci suburbanizace). Povaha většiny sociogeografických studií byla nadále tradičního typu, tj. výrazně popisná a převážně idiograficky koncipovaná. Charakteristické byly proto rozsáhlé regionální monografie (např. Häufler et al. 1960) a široce zaměřená kartografická díla (Atlas ČSSR 1966, Atlas obyvatelstva ČSSR 1986). Vývoj byl později částečně ovlivněn jen pozitivistickými přístupy (podstatně více však u slovenské geografie), vliv post-pozitivistických směrů byl téměř nulový (díleč výjimkou byla témata behaviorální geografie). Omezeně se však uplatňoval i vliv sovětské geografie mimo jiné i z důvodu „neukončitelnosti“ diskuse monistů a dualistů (viz např. Anučin 1960) nebo nevhodnosti aplikace makroregionálních koncepcí v českém prostředí (územně výrobní cykly – Kolosovskij 1958). V řadě ohledů byly proto důležitější podněty vycházející z české empirické sociologie (Musil 1967, 1977), orientované na ideologicky málo zasažená témata – urbanizace, vývoj rozmístění obyvatelstva apod. Obdobně mohl být zaměřen i geografický výzkum jak základní, tak i aplikovaný – zejména ve sféře územního plánování, které do značné míry přebíralo i úlohu plánování regionálního.

Navzdory nepříznivým společenským poměrům byla však i v totalitním období dále rozpracována závažná témata sociální geografie. Výzkum ovšem vycházel především z předválečných tradic a specifického zaměření „albertovské“ školy Jaromíra Korčáka, který po 2. světové válce přichází na Přírodovědeckou fakultu Univerzity Karlovy. Těžiště zájmu spočívalo ve sféře obyvatelstva a osídlení, regionálních struktur a navazujících generalizujících hodnoceních. Zvláštní význam měla Korčákova široce koncipovaná syntetizující studie z geografie obyvatelstva vyúsťující do teoretických poznatků platných pro celou geografii (Korčák 1973). V teoretické oblasti vyšly pak další práce

Korčákových žáků (Hampl 1971, 1989; Hampl, Pavlík 1977 aj.). Systematicky byla studována zejména organizace osídlení a opakovaně byly vypracovány sociogeografické regionalizace Česka (Hampl et al. 1978, 1987). Velká pozornost byla rovněž věnována migraci obyvatelstva, a to i v rámci rozsáhlého mezinárodního výzkumu koordinovaného ústavem IIASA v Laxenburgu (Kühnl 1982).

Zlomový rok 1989 zastihl českou sociální geografii jednak velice oslabenou v kvantitativním a institucionálním slova smyslu a velice nepřipravenou ve smyslu kvalitativním (tradiční témata, slabé zahraniční kontakty atd.). Nepříznivé důsledky mělo dále zrušení Geografického ústavu AV ČR na počátku 90. let. Podstatnější byly však pozitivní tendence, a to jednak dramatické zvýšení zájmu o vysokoškolské studium geografie a jednak rostoucí požadavky společenské praxe na geografický výzkum zejména ve sféře regionálního plánování, územní administrativy, řízení rozvoje velkých měst, regulace zahraniční migrace atd. Tyto příznivé skutečnosti jednoznačně dominovaly a vedly k dynamickému rozvoji sociální geografie. Významný byl nárůst počtu univerzitních pracovišť i jejich rozšiřování, stejně jako zintenzivnění výzkumné a publikační aktivity, a to stále více i v prestižních mezinárodních časopisech a nakladatelstvích. Obdobně se rozvíjel aplikovaný výzkum a zastoupení geografů v decisní sféře. Rychlost procesu integrace české geografie do geografie světové ilustrují konečně i následující skutečnosti. Již počátkem 90. let minulého století byly realizovány rozsáhlé výzkumné projekty s Amsterdamskou univerzitou a s Londýnskou školou ekonomie a politických věd zaměřené zejména na otázku územní samosprávy, které vyústily do několika mezinárodních konferencí a následných publikací (Dostál et al., eds. 1992; Barlow et al., eds. 1994a, 1994b.). V roce 1994 vychází i soubor českých studií v jednom z čísel prestižního mezinárodního časopisu *GeoJournal* v souvislosti s pořádáním regionální konference Mezinárodní geografické unie v Praze.

Z hlediska tematické orientace sociogeografického výzkumu dochází všeobecně ke sladění s trendy ve světové geografii, a tedy k zásadním proměnám proti totalitnímu období. Za nejpodstatnější je možno jednoznačně označit přesun zájmů k aktuálním společenským problémům jejichž důležitost, ale i specifčnost, byla zvýrazněna samotnou post-totalitní transformací v Česku. Zjednodušeně lze tedy konstatovat posun od geografie objektů ke geografii subjektů a posun od popisu rozmístění „jevů“ k analýzám územní diferenciacce „problémů“. Také v teoretické úrovni sociogeografického studia došlo k zesílení snah o dosažení rychlého přiblížení k světové geografii, a to jak v podobě zvýšené informovanosti o obecných tendencích (např. Sýkora ed. 1993), tak i v pozdějších snahách o zhodnocení teorií regionálního rozvoje (Blažek, Uhlíř 2002). Specificky orientované zůstaly i snahy o pokračování vlastních českých přístupů k řešení obecných otázek geografického poznání (např. Hampl 1998). Nicméně základní teoretické diskuse ve světové geografii a navazující proměny paradigmatické sociální geografie byly převážně jen „vnímány“, ale vlastní výzkumné aktivity ovlivnily jen omezeně a zprostředkovaně. Rozhodující význam pro orientaci a strukturaci výzkumných témat měly tudíž změny ve vývoji společenské reality samotné a jen omezeně a nejednoznačně změny v reflexích těchto změn ve světové geografii v důsledku alternativnosti i nedostatečné vyhraněnosti a srozumitelnosti těchto reflexí.

Do jádra výzkumných zájmů se v období transformace dostávají problémy regionálního vývoje, resp. rozvoje. Je to přirozený důsledek zásadních proměn v tendencích tohoto vývoje (zvýšená selektivnost, růst územních a sociálních nerovnováh apod.) i integrální povaha těchto proměn. Do těžiště pozornosti se

proto dostávají analýzy celkového vývoje geografické diferenciace společnosti, resp. společenských poměrů v nadnárodní (Dostál 1998), ale především v národní úrovni (viz komplexně zaměřené kolektivní studie transformačního vývoje Hampl et al. 1996, 1999, 2001, či regionální analýzy podnikatelského prostředí – Víturka a kol. 2003) nebo hodnocení možností a směrů regulativních zásahů do vývoje regionální diferenciace, zohledňujících jak problémovost prohlubování územních nerovnováh, tak i postupné přijímání pravidel regionální politiky EU (např. Blažek, Vozáb 2004). Integrovaný charakter společenské transformace v České republice do značné míry podmínil i tematické propojení celého geografického výzkumu. I relativně autonomní a specifická témata bezprostředně navazovala na komplexní transformační proměny. Zvýšený zájem byl věnován především vývoji v extrémních regionech. Na jedné straně to byly „úspěšné“ oblasti - zvláště Praha a pražský metropolitní areál – u kterých došlo jak k dramatickému rozvoji, tak i k nastartování – totalitním režimem zadržovaných – procesů typu suburbanizace i široce chápané metropolizace (např. Sýkora 2001). Na straně druhé to byly problematické pohraniční regiony, a dále i regiony vnitřní periferie v rámci Česka (Jeřábek et al. 2004).

Zvláštní výzkumnou pozornost přitahovala také politicky významná témata jako je transformace územní administrativy a financování územních samospráv, geografie voleb nebo mezinárodní migrace. V prvním případě byla zpracována řada analýz na úrovni základního i aplikovaného výzkumu (Blažek 1996, 2000; Dostál, Hampl 2004). V druhém případě to byly zejména práce T. Kosteického (Kosteický 2001 aj.). Otázkám mezinárodní migrace se již dlouhodobě věnuje D. Drbohlav (např. Drbohlav 2001; Drbohlav, Čermák 1998), otázkám migrace vnitřní pak Z. Čermák (Čermák 2001). Problematika migrace je i perspektivním tématem, neboť zahraniční stěhování se stává politicky i sociálně velmi citlivou otázkou pro celou Evropskou unii a vnitřní migrace v Česku se teprve dostává do normálních poměrů v souvislosti s postupným odstraňováním deformací na bytovém trhu.

Významnou a relativně autonomní výzkumnou sférou bylo konečné studium dlouhodobých tendencí ve využití země. V průběhu zhruba dvaceti let byla shromážděna a systematicky zpracována unikátní datová základna pro více než stopadesátileté období v podrobném územním členění (přes 10 tisíc elementárních jednotek). Na základě navazujících analýz byly charakterizovány dlouhodobé vývojové tendence a specifikovány klíčové podmíněnosti změn v různých historických etapách (Bičík et al. 2001). Tyto výzkumy byly a jsou důležité také proto, že „zachovávají“ komplexitu geografického výzkumu ve smyslu propojení fyzickogeografického a sociogeografického studia. Charakteristická je zde i návaznost na další témata sociální geografie – geografie zemědělství, venkova, rekreace a speciálně druhého bydlení (viz např. Bičík, Jančák 2002; Vágner, Fialová a kol. 2004).

V rámci stručného příspěvku nelze pochopitelně dostatečně zhodnotit současné výzkumné výsledky české sociální geografie, ať již z hlediska širě studované problematiky, tak i z hlediska hlubší analýzy prezentovaných výsledků. Stejně tak platí, že řada zajímavých témat nebyla postižena, takže je vhodné připojit alespoň odkaz na reprezentativní publikaci zpracovanou pro 30. mezinárodní geografický kongres v r. 2004, kde jsou tato témata rovněž zahrnuta (Drbohlav et al., eds. 2004). Kritickou poznámku je dále nezbytné věnovat i tematické v současnosti opomíjené. Především se jedná o geografii průmyslu a služeb, což ovšem souvisí i s omezenou dostupností potřebné datové základny. Navzdory zmíněné neúplnosti předchozího sledování je však

oprávněné obecné konstatování jak pozitivního posunu v tematické orientaci naší sociální geografie, tak i zásadního sblížení se světovou geografii ve způsobech zpracování výzkumných problémů. V porovnání zejména s britskou a americkou geografii sice česká geografie zaostává v teoretické oblasti, což má však i některé příznivé důsledky (méně spekulativnosti i ideologizace). Dominance empirie v geografickém výzkumu ve spojení s bezprostřední návazností na praktické problémy však na druhé straně snižuje autonomii tzv. základního výzkumu a všeobecně navozuje idiografické poznávací přístupy. Klíčové problémy, resp. bariéry rozvoje vědecké funkce geografie jsou však u naší i světové geografie v zásadě totožné: předmětová nevyhraněnost, snaha přebírat idee i témata od jiných sociálních věd, nejasné představy o povaze geografických pravidelností apod.

4. Je v sociogeografické realitě specifický řád?

Z dosavadního sledování je možno vyvozovat dva vzájemně protichůdné závěry. Prvým je příznivé hodnocení vývoje tematické orientace sociální geografie, a to především ve smyslu závažnosti studovaných problémů. Druhým je naopak kritické konstatování nadále trvající nevyjasněnosti principiálních otázek sociální geografie jako je předmětová specifikace, existence pravidelností a následně schopnost explanace. Důsledkem této teoretické nepřipravenosti je omezená úspěšnost poznávání vybraných problémů, byť problémů důležitých. Charakteristický je totiž individualizující (idiografický) přístup ke zkoumání těchto problémů a eventuální přebírání „cizích“ explanačních konstrukcí. Problematická užitečnost tohoto dovozu ideí z jiných sociálních nebo environmentálních věd konečně vyplývá z jejich dosavadní nedokonalosti a odpovídající alternativnosti, což je pochopitelně primárně podmíněno složitostí zkoumané reality. V předmětu studia geografie, a to speciálně sociální geografie, se však zmíněné složitosti společenské i environmentální projevují v kombinované, a tedy v umocněné podobě, takže vytváření vůči realitě adekvátní teorie je obzvláště obtížné. V tomto smyslu lze také teoretické opoždění geografie v kontextu diferencovaných možností poznání reality považovat za přiměřené. Přinejmenším snahy o pokrok v teoretické oblasti jsou však navzdory těmto obtížím potřebné. V tomto duchu je zaměřena i následující diskuse, která sice nemůže vést k systematickému zpracování teoretické problematiky (sociální) geografie, která však může prostřednictvím interpretace dřívějších hodnocení „albertovské školy“ J. Korčáka navodit žádoucí přístupy k řešení některých výchozích otázek. V zájmu přehlednosti, a vzhledem k omezenému rozsahu tohoto příspěvku, jsou diskusní poznámky shrnuty do tří částí podle výše stanovených klíčových otázek.

4. 1. Co je předmětem sociální geografie?

Prvou otázkou, na kterou je nutno hledat odpověď, představuje předmětová specifikace sociální geografie, a nezbytně i předmětová specifikace „celé“ geografie. Z tradice geografického výzkumu vyplývá, že jsou sledovány všechny kvalitativní typy jevů na povrchu (nejen pevninském) Země, a to zejména z hlediska jejich rozmístění. To ovšem neznamená, že geografie zkoumá „všechno“ (a je duplicitou celé vědy), ani že zkoumá pouze „rozmístění“ (a je jakousi geometrií konkrétního). Specifická věda může a musí studovat komplex kvalitativně různorodých jevů a procesů pouze určitým, dílčím a zároveň

nezastupitelným způsobem, takže i „komplexní“ poznání je nutno chápat jako specializované poznání: geografie je v tomto smyslu vědou o vzájemných interakcích všech základních kvalitativních typů jevů, o jejich vnější koexistenci, a tedy o komplexním uspořádání prostředí. Její poznatky mají tudíž parciální povahu (abstrakce od vnitřních podmíněností studovaných jevů) a jsou pouhou částí vědeckého poznání reality, které je (mělo by být) integrální. Je tedy nezbytné rozlišovat komplexní, jakožto poznání „pouze celkového“ (celkové nadstavby) od poznání integrálního, jakožto poznání všestranného zahrnujícího celkové i částečné v jejich vztazích a sounáležitosti. Komplexní (abstrakce pouze celkového) je tedy jen dalším případem parciálního, avšak případem v řadě ohledů neobvyklým, což je zdrojem nejasností a nejistot, které vývoj geografie provázají. Na jedné straně je obtížné odlišovat komplexní a integrální poznávání, na straně druhé je však snadné a lákavé omezit toto poznávání na jednoduché vnější znaky „všeho“, z nichž se nabízí v prvé řadě právě prostorové rozmístění. Sledování rozmístění jevů navíc bezprostředně navozuje i popisnou povahu studia. Přesto je studium rozmístění oprávněné, avšak nikoliv jako cíl studia, nýbrž jako jeho první krok. Prostřednictvím vyhodnocení rozmístění kvalitativně různorodých jevů získáváme primární informace o jejich vzájemných podmíněnostech i interakcích. Všeobecně platí, že vyhodnocení geografických distribucí nepostačuje k vysvětlení komplexní geografické organizace, ale může vést k nalezení pravidelností v této organizaci. Z uvedených úvah je možno přinejmenším vyvozovat tyto závěry:

1. Geografie je specifickou vědou zabývající se sice celým komplexem kvalitativně různorodých jevů, avšak pouze z hlediska jejich vzájemných vnějších interakcí, tj. celkovým nadstavbovým uspořádáním prostředí.
2. Vzájemné vnější interakce různorodých jevů v prostředí nelze redukovat pouze na vztah přírody a společnosti, tento vztah však nelze vyloučit, neboť se přinejmenším zprostředkovaně projevuje v environmetálních vztazích mezi různými společenskými jevy a omezeně i mezi různými jevy přírodními. Kvalitativní různost jevů a jejich vztahů v geografickém prostředí umožňuje ovšem mnohé specializované přístupy (pouze prostorová věda, pouze sociální věda atd.), ty však představují jen dílčí, a jen omezeně autonomní, geografické obory, resp. koncepce. V tomto smyslu má své odůvodnění nejen monistická (komplexní) geografie, ale i dualisticky koncipovaná fyzická anebo sociální geografie. Jsou to však vždy jen dílčí a vzájemně se doplňující obory/přístupy, protože nezastupitelnost geografického studia spočívá primárně v poznání určitých jevů a procesů jako součástí komplexní organizace prostředí.
3. Sociální geografii je z hlediska předchozích konstatování možno definovat jako environmentální společenskou vědu, neboť její problematika leží v průniku poznávacích zájmů jak environmentálních, tak i společenských věd.

4. 2. Jaké jsou (socio)geografické pravidelnosti?

Hlubší pochopení i zdůvodnění předmětové specifikace (sociální) geografie vyžaduje zodpovězení další otázky, otázky týkající se existence a povahy geografických pravidelností. I v tomto případě je možné formulovat pozitivní odpověď, a to v dvojím slova smyslu. Za prvé lze snadno empiricky doložit opakovatelnost strukturálních znaků u geografických jednotek (např. nodální forma uspořádání u měřítkově nižších sociogeografických regionů) i opakovatelnost diferenciací těchto jednotek podle velikostně – významových

znaků v rámci integrovaných systémů vyšších řádů (viz např. pravidlo velikostního pořadí, horizontální a vertikální zonalita a zejména zobecňující hodnocení J. Korčáka 1941). Za druhé je to právě neobvyklý typ opakovatelnosti v případě velikostně – významové diferenciace geografických jednotek, který charakterizuje komplexní uspořádání prostředí, a tudíž specifikuje předmět geografie jako autonomní úroveň organizace reality (viz i závislost míry této diferenciace na úrovni komplexity podmiňujících faktorů – Hampl 1998). Protože se jedná o opakovatelnost těchto diferenciací, tak se nutně jedná jen o určitý typ diferenciace. Tento typ je možno obecně označovat jako hierarchický – ovšem při širším pojetí hierarchie: existence vnitřní polarizace (velký – malý, vyspělý – zaostalý apod.) a asymetrické rozdělení četností typu „mnoho minim a málo maxim“, byť při jejich plynulém snižování v uvedeném směru. Nejedná se tedy o soustavu vztahů podřízenosti a nadřízenosti v úzkém slova smyslu, avšak pouze o potenciální předpoklady formování těchto vztahů v důsledku významové nerovnocennosti prvků komplexních systémů. Hierarchické uspořádání geografických systémů vyjadřuje zároveň jak formu jejich rozrůznění, tak i formu jejich integrace. Nejedná se však o „jedinou“ hierarchii, nýbrž o celou soustavu hierarchických uspořádání rozlišených měřítkově, funkčně a vývojově (hierarchie hierarchií). Tato rozlišení opětovně vykazují pravidelnosti: viz např. závislost míry hierarchizace středisek na fázi industriálního vývoje nebo obdobná závislost v případě hierarchizace měst podle progresivity jejich funkcí. Hierarchické pravidelnosti jsou nejvýznamnějšími specifickými znaky geografických systémů, avšak nevyčerpávají celý obsah komplexní organizace. Jak již bylo uvedeno mají geografické jednotky i opakuji se strukturální znaky, které jsou výrazem jejich určité druhovostní homogenity. Právě interakce velikostní/významové hierarchie na jedné straně a strukturální homogenity na straně druhé je širší základnou vývoje geografických systémů. Výsledným výrazem této interakce je další typ pravidelností – geografické difúzní procesy – které odpovídají diferencovanému šíření změn v rámci příslušného systému. Hierarchické organizace, vztah a vývojová spojitost rehierarchyzačních a rehomogenizačních procesů i interaktivní podmíněnost procesů šíření změn nejsou pochopitelně omezeny rámcem geografického prostředí a uplatňují se ve větší či menší míře v celé realitě. Jejich rozvinutost i rozrůzněnost je však v geografické sféře nejvyšší a jejich vzájemná systémová sounáležitost je zde také nejvšestrannější. V tomto smyslu je vhodné změnit zjednodušené definování geografie z „vědy o rozmístění“ na „vědu o diferenciaci“. Geografie by tak mohla přinejmenším poskytovat řadě dalších oborů orientaci ve spletné diferenciaci prostředí. Ve vztahu k společenskovědnímu poznání by měly diskutované poznatky o diferenciaci reality přinést navíc obrat v chápání nerovnoměrností, které jsou primárně „zákonitostmi“ a jen omezeně a jen v některých kontextech poruchou, nežádoucí nerovnováhou, či dokonce nespravedlností.

4. 3. Problémy a možnosti explanace v poznání sociogeografické reality

Přestože je oprávněné, a empiricky dostatečně ověřitelné, konstatování o existenci a specifické povaze soustavy geografických pravidelností zůstává poznání komplexní organizace nadále obtížným problémem. Tyto obtíže se koncentrovane projevují jak v úrovni explanační, tak v úrovni prognostické, resp. aplikační v širokém slova smyslu. Příčiny uvedených problémů pochopitelně vyplývají v prvé řadě ze složitosti zkoumané reality. Geografické pravidelnosti

delnosti mají – podobně jako pravidelnosti společenské – povahu pouze příbližných, resp. rámcových určení, nejsou funkčního, nýbrž stochastického typu, a proto je také jejich „použitelnost“ pro řešení praktických problémů omezená. Totéž platí o explanačních možnostech jak geografie, tak společenských věd. Nalézání zřetelných kauzálních řetězců je v případě složitých systémů téměř nemožné, resp. může být částečně úspěšné pouze u dílčích problémů. Podstatou fungování těchto systémů jsou totiž mnohé, složité a různorodé interakce kvalitativně odlišných částí, v jejichž spolupůsobení obvykle chybí dominantní typ interakce a dominantní orientace této interakce. Je tedy vytvořen značný prostor pro náhodné změny, pro sekundární individuální variabilitu v rámci primární „pravidelné diferenciací“. V tomto smyslu je také nutno zdůrazňovat spojitost nomotetického (primárního, obecného) a idiografického (sekundárního, specifického) v poznávání geografické organizace, spojitost odpovídající posloupnosti obecné – specifické – zvláštní. Konstatované „nejistoty a nepřesnosti“ geografických a společenskovědních charakteristik reality nelze však považovat za chybné poznání, nýbrž za samotný výsledek poznání. Náhodnost a alternativnost je oprávněně považovat za imanentní vlastnosti složitých systémů, které jsou i podmínkou jejich dynamického vývoje, avšak také zvýšených rizik tohoto vývoje. Zdrojem chybného poznávání bývá ovšem způsob „nakládání“ s uvedenými skutečnostmi. Převážně se jedná o nedocnění (deterministický strukturalismus) nebo přecenění (voluntaristické přístupy) náhodnosti ve společenské nebo environmentální realitě. Obdobně nebezpečná je i ideologizace poznávacích přístupů a zaměňování reálného za normativní. Zvláště politicky orientované vědy mají tendenci určovat co má být, resp. co je dobré a správné, aniž dostatečně poznaly co je možné. Všechny tyto problémy jsou ovšem dlouhodobě známé a diskutované, což je mimo jiné vyjádřeno i pojmovými posuny ve společenských vědách: namísto o explanační se hovoří spíše o pochopení/porozumění, namísto kauzality je zdůrazňována kontextualita atd. Navzdory všem popsáním obtížím je však možné a užitečné alespoň naznačit cesty k rozvoji explanační i aplikační úrovně sociogeografického (geografického i sociálního) studia:

1. Primární význam má hledání obecného explanačního modelu komplexní/geografické organizace, který alespoň formálně navozují schémata kritického realizmu (viz např. Sayer 1984). Rozlišení strukturální – interaktivní – jevové úrovně však pouze naznačuje co se má určit, ale bez obsahového naplnění potřebné objasnění nemůže poskytnout. Jaké jsou tedy principy a mechanismy podmiňující (socio)geografickou organizaci. Na prvním místě je nutné stanovit struktury/principy a mechanismy/interakce vysvětlující utváření hierarchických organizací, jakožto páteře komplexní organizace prostředí. Principy, resp. principiální vlastnosti sociogeografických struktur jsou v podstatě dvojího druhu. Na jedné straně určují nerovnoměrnost částí geografických systémů (hierarchizace systému jakožto forma diferenciací) a na straně druhé určují sounáležitost těchto částí (hierarchizace systému jakožto forma integrace). V prvním případě se jedná o kombinaci dvou zdrojů nerovnoměrnosti: vliv vnějších podmínek (především přírodních a polohových) a vliv podmínek vnitřních (např. kvalita a aktivita územních komunit). V druhém případě se jedná o vzájemnou „potřebnost“ částí, o výhodnost územní dělby práce apod. Mechanizmy formování příslušné hierarchické organizace mohou pak být v obecném vyjádření interakce determinálního, konkurenčního nebo kooperačního typu (podrobněji viz Hampl 2002). Hierarchická organizace má sice dominantní význam v uspořádání geografického prostředí, nicméně nevyčerpává jeho obsahovou bohatost.

Přínejmenším sekundární význam je nutno přisuzovat i druhovosti strukturaci sociogeografických jednotek, tj. zejména jejich územně-funkčnímu uspořádání (vysvětlující principy je zde možno spojovat právě s výhodami územní dělby práce). Syntetické zhodnocení proto podává až objasnění interakce hierarchické organizace a druhovostní strukturace sociogeografických regionů. Příkladem je proces formování nodálních regionů a jejich soustav. Ze strukturálního hlediska se jedná o opakovatelnost v podobnosti těchto regionů – u všech dochází k obdobné dělbě funkcí mezi střediskem a zázemím i k obdobnému rozvoji vnitřních, region integrujících, procesů jako je dojíždka za prací nebo za službami. Z pohledu hierarchické organizace však dochází k diferencovanému vývoji ve velikosti a významnosti středisek, v rozsahu jejich zázemí atd., a tedy i k rozdílné úspěšnosti v utváření nodálních regionů. Výsledkem je tudíž opět hierarchicky organizovaný regionální systém a asymetrické velikostně-významové rozrůznění jeho částí, byť při podobném vnitřním uspořádání (struktuře) těchto částí. Podstatná je však skutečnost, že popisovaná interakce a výsledné procesy rehierarchyace i rehomogenizace vedou k vytvoření kvalitativně nové hierarchie i druhové homogenity regionů.

2. Předchozí poznámky je nutno považovat pouze za východiska explanačního nasměrování sociogeografického studia, které musí nadále usilovat o další postup do „hloubky“, k podstatě poznání sociogeografické reality, postup nikdy nekončící. Potřebný je však i postup do „šířky“, který by měl systematicky rozpracovávat a propojovat v současnosti již dosažitelné poznatky o pravidelnostech a jejich podmíněnostech. Tento postup má právě ve sféře zkoumání společnosti a prostředí výjimečný význam vzhledem k jejich složitě a mnohaúrovňové diferenciaci. Je to v souladu i s všeobecným zdůrazňováním „kontextuálního způsobu“ vysvětlování společenských struktur a procesů. Jednotlivé typy společenských a environmentálních problémů jsou vysvětlitelné v různých rámcích, v různě rozsáhlých a různě kvalitativně vymezených „prostředích“. Univerzální prostředí je proto nutno strukturovat v několika dimenzích, aby mohla být tato specifická prostředí přiměřeně určena a aby byla vůbec získána orientace v jeho uspořádání. To by měl být základní úkol právě pro geografii, která se zabývá v podstatě všemi typy diferenciací a má proto předpoklady pro jejich systémové pochopení a propojení. Na tomto místě je možno zdůraznit alespoň pět důležitých typů rozlišovacích aspektů, resp. diferenciačních dimenzí pro výše zmíněné rozvedení studia společenských a environmentálních systémů. Žádoucí je však pojetí těchto přístupů nikoliv jako alternativ hodnocení, nýbrž jako vzájemně komplementárních hledisek sjednocených do integrálního poznávacího systému.
- a) Za prvé je vhodné zopakovat dříve charakterizované rozlišení velikostně-významové hierarchizace jednotek a jejich relativní druhovostní homogenity. Obdobně je třeba zdůraznit význam studia interaktivního spolupůsobení hierarchické/velikostní a druhovostní/strukturální organizace.
- b) Z hlediska sociální geografie má zvláštní význam rozlišení míry komplexnosti v podmíněnostech jevů a procesů. Primárně se jedná o sociogeografickou diferenciaci v užším slova smyslu (rozdíly v územní intenzitě výskytu jevů a ve velikosti jednotek) a o geografickou formu socio-ekonomického rozrůznění (rozdíly ve vyspělosti a bohatosti regionů apod.). V prvním případě je úroveň komplexity podmíněností vyššího stupně, a proto i míra nerovnoměrností je podstatně výraznější.
- c) Principiální význam má pochopitelně vývojová diferenciacie, a to v dvojím slova smyslu. Za prvé se jedná o samotné vývojové posloupnosti, rozlišení

vývojových etap a určení vývojové orientace změn. Za druhé se jedná o výsledky dosavadního vývoje, které jsou reprezentovány především aktuální kvalitativní (vyspělostní) diferenciací regionů, států apod.

- d) Za klasickou geografickou rozlišovací dimenzi je oprávněné označovat rádivostní/měřítkovou diferenciaci územních celků. Tu lze mimo jiné kombinovat s diferenciací vývojovou, neboť často dochází k souladu v orientaci změn v obou těchto dimenzích. Příkladem je postupné překonávání fyzikogeografických determinací aktivitou společnosti: to se zvyšuje v čase i v závislosti na snižování měřítkového řádu regionů.
- e) Konečně se jedná o rozmanité formy funkční diferenciace: např. závislost úrovně koncentrace na progresivitě střediskových funkcí nebo odlišná vývojová proměnlivost různých společných subsystémů (ekonomický a politický oproti sociokulturnímu a zejména oproti sociogeografickému subsystému u něhož je inercie nejvyšší).

3. Alespoň stručnou poznámku je konečně nutno věnovat problematice aplikability sociogeografických poznatků. V obecné úrovni lze zdůrazňovat především koncepční využitelnost sociogeografického poznání při formování regionální politiky, resp. regionálního řízení v širokém slova smyslu. Z komplexity faktorů podmiňujících regionální vývoj vyplývá především potřeba institucionalizace adekvátních subjektů tohoto vývoje, tj. hierarchické soustavy územních samosprávných celků. Široké vymezení jejich kompetencí v obsahovém slova smyslu (koordinace problematiky sociální, ekonomické, ekologické a částečně i politické) i ve smyslu mocenském (politicky i ekonomicky) má klíčový význam, neboť územní samospráva má být v prvé řadě spoluhráčem i protihráčem až dosud dominujícího řízení společnosti rezortním způsobem. V souvislosti s formováním soustavy územní samosprávy mají značný a specificky geografický význam i otázky volby měřítkového řádu jednotek, výběru jejich středisek i vymezení jednotek, neboť z principu samořiditelnosti bezprostředně vyplývá požadavek na (sociogeografickou) organičnost územních celků. Další základní princip pro koncipování regionální politiky pak musí odrážet omezené možnosti prognózování společenského i regionálního vývoje. Ten je nejen složitý, ale i vnějšně „neuchopitelný“ v důsledku aktivity a zájmové plurality samotných subjektů/aktérů tohoto vývoje. Z toho lze vyvozovat, že důraz regionálních „plánů“ nemá být položen na stanovení cílových stavů, nýbrž na vytváření vhodných pravidel hry. Jinými slovy to znamená, že má být primárně vytvářeno příznivé prostředí pro samovývoj územních celků, resp. územních komunit. Bude ovšem vždy diskusní co je to „vhodné“ a „příznivé“. V zásadě se nabízí spojitost s „přirozenou“ vývojovou trajektorií regionální organizace, s rozvojem vývojově vyšších forem hierarchického uspořádání, tj. s rozvojem i prohlubováním vnitřní propojenosti/organičnosti a kooperativnosti/dělbý funkcí územních celků. Regionální politika by měla tedy být vůči reálnému vývoji spíše „přizpůsobovací“ než „přeměňující“, a jejím cílem by mělo být odstraňování bariér v průběhu „přirozených“ procesů. Speciálním případem tohoto typu může být cílená pomoc při přechodu od divergenčních tendencí k tendencím konvergenčním ve smyslu 2. a 3. fáze Friedmannova rozvojového cyklu (Friedmann 1966), zaměřená na podporu infrastruktury v periferii, na podporu kooperace jádra a periferie i rozvoje difúzních procesů. Na rozdíl od diskutovaných koncepčních problémů bude však nadále aplikabilita sociogeografických poznatků spojena s řadou problémů. Ty vyplývají zdanlivě paradoxně z komplexity geografického po-

znání, neboť praktické úkoly jsou převážně specializovaného typu. Geografické poznání se týká skoro všeho, ale jen částečným způsobem. Specifické „čistě geografické“ praktické problémy jsou vzácností. To pochopitelně nutí geography k problémově vymezené specializaci a k odpovídající interdisciplinaritě. Takto „donucené“ zaměření je však možné hodnotit pozitivně, neboť interdisciplinární přístupy všeobecně přispívají ke kvalitě aplikovaného výzkumu. Navíc právě účast geografů může přispět k postupnému propojování koncepčních a speciálních úrovní aplikovaného výzkumu ve sféře společenské a environmentální.

5. Možnosti širšího uplatnění sociogeografického poznání: závěrečné poznámky

V celém dosavadním sledování mohly být pouze naznačeny možné směry rozvoje poznávací funkce geografie, a speciálně geografie sociální. Je zřejmé, že hlavní podmínkou vyššího rozvoje geografie je vytváření vlastního teoretického systému, a nikoliv přebírání ideí z jiných, byť více rozpracovaných věd. Je to právě tematika „diferenciace“ v širokém slova smyslu a specificky chápáná komplexita předmětu geografie, které navozují potřebný směr studia. Nejde však o potřebu poznání zaměřeného na problémovou individualizaci, nýbrž na zobecňující postižení komplexní organizace prostředí, na vypracování soustavy pravidelností v jeho diferenciaci a hlubší poznání interakcí hierarchických a druhotných organizací. Tyto úlohy nejsou snadné, ale v případě jejich alespoň částečného splnění by mohly přispět k výraznějšímu uplatnění geografie jak v rámci celé vědy, tak v rámci aplikovaného výzkumu. Všeobecně je možné tvrdit, že problematika diferenciace je vědou opomíjena a není dosud zkoumána jako soustava zákonitostí, jako určitý řád principiálního významu. Přitom bez poznání diferenciace a komplexity nelze nalézt v realitě ani integrální řád. Poněkud nadneseně lze tedy předpokládat, že problémy a úkoly geografie by mohly být zajímavé pro celou vědu.

Výjimečný význam by mělo mít studium komplexní organizace a diferenciace v případě environmentálních a společenských systémů, a to nejen geografických. Složitost těchto systémů odpovídá na jedné straně různorodosti podmíněností jejich organizace – v případě environmentální sféry kvalitativní různorodosti obsažených jevů, v případě společenské sféry především různorodosti zájmové – na straně druhé pak jejich volné (nízké) integrity a zvýšenému vlivu vnějšího okolí na jejich formování. U obou typů systémů je současně rozvinuta hierarchická forma uspořádání – např. měřítková diferenciace nebo soustava vztahů podřízenosti/nadřízenosti v rámci institucí, podniků atd. Zvláště u společenských systémů hraje hierarchická distribuce moci a zdrojů rozhodující úlohu, neboť zajišťuje jejich integritu a řízení. Zároveň je však i donucovací soustavou a zdrojem sociálního napětí. V obou případech je tedy její význam klíčový, takže otázka hierarchizace by měla spočívat v těžišti zájmů společenských věd. Tak je tomu ale jen v některých oborech – především v „makro“ politologii, resp. v geopolitice – zatímco převažující sociologický a ekonomický výzkum je orientován na strukturální vztahy a jejich vývojové změny. Studium interakcí hierarchických a strukturálních/druhotných organizací není systematické, takže dochází k vzájemnému popírání platnosti generalizací obou typů. I v geografické literatuře byly reflektovány rozpory tzv. developmentalistického optimismu (Rostow 1960

a navazující práce) a kritických postojů z hlediska analýz světového systému vycházejících z koncepce globální polarizace typu jádro-periférie (Wallerstein, 1979, v geografii např. Taylor, 1989). Spojitost obou hodnocení je však možná: všechny společnosti procházejí modernizačním procesem (strukturální rehomogenizace), avšak diferencovaně v čase i ve výsledné úspěšnosti, takže jejich významová hierarchizace je v podstatě reprodukována. Obdobou nedostatečné propojenosti uvedených typů hodnocení jsou i různé ekonomické poučky a navazující doporučení „jak dělat reformy“, které vycházejí dominantně z poznání vnitřních vztahů národních – z hlediska vyspělosti relativně homogeních – ekonomik a nerespektují reálnou hierarchii v rozvinutosti v nadnárodních úrovních. Zájmy a možnosti „silných“ a „slabých“ jsou pochopitelně rozdílné.

Uvedené příklady, navzdory jejich ilustrativní povaze, snad dostatečně dokládají značné rezervy ve studiu hierarchických organizací a jejich vztahů k druhovostním charakteristikám. Z geografického hlediska dodejme ještě další typ tematiky, a to vztah hierarchizace jednotek z hlediska velikostních a z hlediska kvalitativních/vyspělostních znaků, a to navíc v kombinaci s měřítkovou diferenciací: všeobecně lze předpokládat uvolňování asociace obou hierarchií v závislosti na zvyšování měřítkového řádu systémů právě v důsledku růstu heterogenity ve vyspělosti jejich částí. Charakteristická je konečně absence studií systematicky pokrývajících problematiku hierarchií reálných systémů – vždyť chybí i prvotní klasifikace těchto hierarchií. I to lze považovat za výzvu pro celý soubor environmentálních a společenských věd, ale především pro geografii. Podobných výzev je ovšem celá řada a mnohé z nich byly ve čtvrté části příspěvku také formulovány. To také odpovídá charakteru celého sledování, které bylo nutně zájmově ovlivněné. Když píše geograf o geografii, tak je v řadě ohledů povinen být ve svých hodnoceních nejen kritický, ale především ambiciózní a optimistický, a to zvláště v případě příspěvku do slavnostního čísla *Geografie*, věnovanému stopadesátiletému výročí univerzitní geografie. Je však poctivé, alespoň na závěr připojit poznámku o obtížnosti a dlouhodobosti procesu hledání odpovědí na naznačené výzvy. Překážky tohoto procesu nepředstavuje pouze věčná složitost zkoumané reality, ale u sociální geografie i nebezpečí ideologizace poznávacích přístupů a navazující interpretace výsledků. Budoucí výzkum bude tedy stejně jako výzkum minulý vyžadovat nejen poznávací úsilí, ale i etickou zásadovost, protože primárním cílem vědy není hledání úspěchu, ale pravdy.

Literatura:

- ANUČIN, V. A. (1960): Teoretičeskoje problemy geografii. Geografiz, Moskva, 264 s.
Atlas Československé socialistické republiky (1966). ÚSGK, Praha.
Atlas obyvatelstva ČSSR (1986). Geografický ústav ČSAV Brno a Federální statistický úřad Praha.
Atlas republiky Československé (1935). ČAVU, Praha.
BARLOW, M., DOSTÁL, P., HAMPL, M., eds. (1994 a): Territory, Society and Administration. The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec. University of Amsterdam, Amsterdam, 230 s.
BARLOW, M., DOSTÁL, P., HAMPL, M., eds. (1994 b): Development and Administration of Prague. University of Amsterdam, Amsterdam, 170 s.
BHASKAR, R. (1979): The Possibility of Naturalism. A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences. The Harvester Press, Brighton, 228 s.
BIČÍK, I., JELEČEK, L., ŠTĚPÁNEK, V. (2001): Land-Use Changes and their Social Driving Forces in Czechia in the 19th and 20th Centuries. Land Use Policy, 18, č. 1, s. 65–73.

- BIČÍK, I., JANČÁK, V. (2002): Development of agriculture and the Czech rural land scape. In: Kobayashi, K. (ed.): *Changing Regional Structure and Way of Life in Central Europe: the Case of Poland, the Czech Republic, the Slovak Republic and Hungary*. Gifu University, Gifu, s. 153–182.
- BLÁŽEK, J. (1996): Financování místních rozpočtů v České republice od roku 1996: dilema mezi principem solidarity a zásluhovosti. In: M. Hampl a kol.: *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, s. 333–341.
- BLÁŽEK, J. (2000): Co přinese zákon o podpoře regionálního rozvoje? *Parlamentní zpravodaj*, č. 3, s. 16–18.
- BLÁŽEK, J., UHLÍŘ, D. (2002): *Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, klasifikace*. Karolinum, Praha, 211 s.
- BLÁŽEK, J., VOZÁB, J. (2004): The institutional and programming context of regional development in the Czech Republic: a critique. In: Drbohlav, D., Kalvoda, J., Voženílek, V. (eds.): *Czech Geography at the Dawn of the Millenium*. Czech Geographic Society, Palacky University, Olomouc, s. 255–267.
- BUNGE, W. (1962): *Theoretical Geography*. Lund Studies in Geography, Ser. C, č. 1, The Royal University of Lund, Lund, 210 s.
- CLOKE, P., PHILO, CH., SADLER, D. (1991): *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*. Chapman Publishing, London, 240 s.
- Československá vlastivěda (1929–1936). 10 svazků, editor V. Dédina, Šfínx, B. Janda, Praha.
- ČERMÁK, Z. (2001): Vývoj migrační mobility v devadesátých letech v České republice. In: Hampl, M. a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Univerzita Karlova, Praha, s. 87–98.
- DANEŠ, J. V. (1915–1917): Obyvatelstvo Království českého v letech 1843–1910. *Národopisný věstník*, 10, s. 61–66; 11, s. 102–125; 12, s. 296–318.
- DÉDINA, V. (1927): *Přírozené kraje a oblasti v Československu*. Sborník Čs. společnosti zeměpisné, 33, s. 21–25.
- DICKEN, P. (2004): Geographers and „globalization“: (yet) another missed boat? *Transactions of the Institute of British Geographers*, 29, č. 1, s. 5–25.
- DOSTÁL, P. (1998): Democratization, economic liberalization and transformational slump: a cross-sectional analysis of twenty-one postcommunist countries. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 16, s. 281–306.
- DOSTÁL, P., ILLNER, M., KÁRA, J., BARLOW, M., eds. (1992): *Changing Territorial Administration in Czechoslovakia. International Viewpoints*. University of Amsterdam, Amsterdam, 215 s.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2004): Formation of regional government in the Czech Republic. In: D. Drbohlav, J. Kalvoda, V. Voženílek, eds.: *Czech Geography at the Dawn of the Millenium*. Czech Geographic Society, Palacky University, Olomouc, s. 243–254.
- DRBOHLAV, D. (2001): Mezinárodní migrace v České republice v kontextu evropských integračních procesů. In: Hampl, M. a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, s. 99–126.
- DRBOHLAV, D., ČERMÁK, Z. (1998): International migrants in Central European cities. In: Enyedi, G. ed.: *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, s. 87–107.
- DRBOHLAV, D., KALVODA, J., VOŽENÍLEK, V. eds. (2004): *Czech Geography at the Dawn of the Millenium*. Czech Geographic Society, Palacky University, Olomouc, 428 s.
- DVORSKÝ, V. (1914): *Trenta*. Sborník české společnosti zeměpisné, 20, s. 27–37, 92–120.
- DVORSKÝ, V. (1918): *Území českého národa*. Český čtenář, Praha, 92 s.
- FRIEDMANN, J. (1966): *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. M. I. T. Press, Cambridge, Ma, 279 s.
- GeoJournal (1994), 32, č. 3.
- GIDDENS, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press, Cambridge, 402 s.
- HAMPL, M. (1971): *Teorie komplexity a diferenciacie světa*. Univerzita Karlova, Praha, 183 s.
- HAMPL, M. (1989): *Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů*. Rozpravy ČSAV, řada matematických a přírodních věd, 99, sešit 1, Academia, Praha 76 s.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 110 s.

- HAMPL, M. (2002): Regionální organizace společnosti: principy a problémy studia. *Geografie*—Sborník České geografické společnosti, 107, č. 4, s. 333–348.
- HAMPL, M., PAVLÍK, Z. (1977): On the nature of demographic and geodemographic structures. *Acta Universitatis Carolinae, Geographica*, XII, č. 2, s. 3–23.
- HAMPL, M., JEŽEK, J., KÜHN, K. (1978): Sociálněgeografická regionalizace ČSR. VÚSEI a ČSDS při ČSAV, Praha, 304 s.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHN, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. *Universita Karlova, Praha*, 255 s.
- HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 395 s.
- HAMPL, M. et al. (1999): *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Faculty of Sciences, Charles University, Prague, 242 s.
- HAMPL, M. a kol. (2001): Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 328 s.
- HARTSHORNE, R. (1959): *Perspective on the Nature of Geography*. Rand McNally, Chicago.
- HARVEY, D. (1969): *Explanation in Geography*. Edward Arnold, London, 521 s.
- HÄUFLER, V., KORČÁK, J., KRÁL, V. (1960): *Zeměpis Československa*. Nakladatelství ČSAV, Praha, 667 s.
- HOLT-JENSEN, A. (1988): *Geography: History and Concepts*. Paul Chapman Publishing Ltd., London, 186 s.
- CHORLEY, R., J. ed. (1973): *Directions in Geography* Methuen, London, 331 s.
- JERÁBEK, M., DOKOUPIL, J., HAVLÍČEK, T. a kol. (2004): České pohraničí: bariéra nebo prostor zprostředkování? *Academia*, Praha, 296 s.
- JOHNSTON, R., J., GREGORY, D., SMITH, D., M. eds. (1994): *The Dictionary of Human Geography*, 3rd ed., Blackwell, Oxford, 724 s.
- KOLOSOVSKIJ, N. N. (1958): *Osnovy ekonomického rajonirovanija*. Gospolizdat, Moskva, 198 s.
- KORČÁK, J. (1929): Vylidňování jižních Čech. Spolek péče o blaho venkova, Praha, 98 s.
- KORČÁK, J. (1934): Regionální členění Československa. *Statistický obzor*, 15, s. 416–434.
- KORČÁK, J. (1938): Geopolitické základy Československa, jeho kmenové oblasti. *Orbis*, Praha, 168 s.
- KORČÁK, J. (1941): Přírodní dualita statistického rozložení. *Statistický obzor*, 22, s. 171–222.
- KORČÁK, J. (1973): Geografie obyvatelstva ve statické syntéze. Univerzita Karlova, Praha, 147 s.
- KOSTELECKÝ, T. (2001): Vzestup nebo pád politického regionalismu? *Sociologický ústav AV ČR, Working Pápera*, 9, Praha, 100 s.
- KÜHN, K. (1982): *Migration and Settlement: 16. Czechoslovakia*. IIASA, Laxenburg, 124 s.
- MOSCHELES, J. (1937): The Demographic, Social and Economic Regions of Greater Prague. *Geographical Review*, s. 414–429.
- MUSIL, J. (1967): *Sociologie soudobého města*. Svoboda, Praha, 323 s.
- MUSIL, J. (1977): *Urbanizace v socialistických zemích*. Svoboda, Praha, 363 s.
- ROSTOW, W., W. (1960): *The Stages of Economic Growth*. Cambridge University Press, Cambridge, Ma, 178 s.
- SAYER, A. (1984): *Method in Social Science. A Realist Approach*. Hutchinson, London, 313 s.
- SCHAEFER, F. K. (1953): Exceptionalism in geography: a methodological examination. *Annals of the Association of American Geographers*, 43, s. 226–249.
- SÝKORA, L. (2001): Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace. In: Hampl, M. a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, s. 127–166.
- SÝKORA, L. ed. (1993): *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 201 s.
- TAYLOR, P. J. (1989): *Political Geography*. 2. vydání, Longman Scientific and Technical, Harlow, 308 s.
- VÄGNER, J., FIALOVÁ, D. a kol. (2004): Regionální diferenciace druhého bydlení v Česku. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 286+35 s.
- VITURKA, M. a kol. (2003): Regionální vyhodnocení kvality podnikatelského prostředí v České republice. *Ekonomicko-správní fakulta MU, Brno*, 142 s.

Summary

HUMAN GEOGRAPHY: CHANGES IN THEMATIC ORIENTATION AND REMAINING INITIAL PROBLEMS OF STUDY

The aims of this contribution are of two kinds. The first one consists in evaluation of changes in thematic orientation of Czech human geography, mainly during the last decades, and in searching for connections between these changes and the post-war development of paradigms of world geography. The second aim is to discuss theoretical solutions of investigation of societal problems from environmental viewpoints. These are permanently unsolved questions as subject specification of human geography, existence and character of geographical regularities and related problems of explanation in geography.

During the second half of the 20th century, three basic types of fundamentally different paradigms were progressively applied in world geography. Idiographic conception was abandoned and progressively replaced by purely nomotetic conception of positivist geography which was soon replaced by a plurality of post-positivist approaches and orientations of study copying mainly sociologic alternative inquiry into societal reality and indirectly also diversification and parallel orientations of social philosophy. Geography was thus being passing from "description of all" to "reduction of all to spatial structures" and finally accepted a substantially dualistic conception, so that the contemporary human geography presents itself as a social science "only". These fundamental changes in understanding of the proper subject of study naturally arouse doubts about the cognitive function of human geography. Although unilaterally aimed critiques of subsisting uncertainties of principal problems are relatively frequent and easy, they do not bring the necessary explanation. For those reasons, this observation tried to look for constructive approaches to solving theoretical bases of human geography (especially in Part IV).

In spite of the above-mentioned conception problems, the post-war development of human geography has brought also many positive changes. If the positivist period was marked by an unprecedented development of methodical instruments, then the present post-positivist period has brought fundamental problem enrichment. It is fully justified to consider as positive the shift of interest from description via modelling to solution of problems. In addition, problem orientation contributes to an expansion of interdisciplinary cooperation as well as to an increased application importance of human geography. These positive facts can be proved also by the development of Czech human geography after 1989, when fell political barriers isolating Czech science from progressive tendencies in the modern world. Advantages of the present problem orientation of research are in addition strengthened by a specific character of post-totalitarian social transformation. Many postponed or during the socialist period taboo problems had to be solved, many fundamental changes of political and economical system had to be done quickly, many problems were only emerging (as for instance international migration or unemployment). All this influenced the thematic structure of research work. In centre of interest there were issues of regional development (starting of selective processes) both on the national level and on that of selected regions, mainly those with an extreme development (Prague metropolitan area on one side and frontier and other peripheral territory on the other side). Among other large themes, we should mention at least long-term development of land use and related issues of geography of agriculture and rural areas. Problem orientation of research and social importance of selected themes prove undoubtedly progression of the discipline. Nevertheless the lingering theoretical lack of preparation of geography manifests in ways how these problems are studied. In many regards there is only a shift from description of "distribution of facts" to description of "distribution of problems" and on the level of solution of problems procedures and explanation constructions from other human sciences are generally taken over. It seems therefore that it is vital to elucidate initial questions of (human) geographic theory which represent at the same time three levels of cognitive process aimed at the substance of the problem:

1. First, it is necessary to specify the subject of human geography and of the whole geography. Stress must be put upon external interactions of qualitatively diverse

phenomena and processes, on their complex coexistence. In this sense, human geography can be characterized as a discipline situated in the intersection of human and environmental sciences, i.e. as an environmental human science.

2. A more fundamental question is the character of geographical regularities. We must stress here the “unusual” type of repetition in geographic reality represented by regular form, not by resemblance, but by diversity of units as to their size/significance characters, see for instance size of cities, states, regions, lakes, etc. It is fundamental that the form of these diversifications is generally similar, i.e. asymmetrical and polarized by their significance: “many minima and few maxima” At the same time, geographical units are, as to their structural features, relatively homogenous – see for instance similarity of internal organization of nodal regions. Size characters are nevertheless dominant. Therefore geography should be characterized not as a science dealing with “distribution” but as a science dealing with “differentiation”.
3. The resulting differentiation of geographic systems is in general hierarchical – the hierarchy being conceived in a broader way. Explanation efforts of geographers should be thus aimed at searching for sources/principles of unevenness (differentiated external conditions, differentiated efficiency of territorial communities, etc.) and for mechanisms of formation of hierarchical organization (determination, competition and cooperation interactions in varied and evolutionary changing combinations).

(Pracoviště autora: katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2.)

Do redakce došlo 14. 6. 2006